

«...нас упрекнули в ЦК КП(б)У, что мы мало берём...»: К 70-летию массовой депортации населения Западной Украины под кодовым названием «Запад».

Исследуется военно-административная акция по выселению жителей западноукраинских областей вглубь СССР, проведённая в октябре 1947 г.

Ключевые слова: Западная Украина, операция «Запад», депортация, советские спецслужбы.

«...we were blamed in TsK CP(b)U, that we took few...» (To the 70th anniversary of mass deportations of population of Western Ukraine by codename «West»).

The article is devoted to military and administrative action towards deportation of population of Western Ukraine in far inland of the USSR in the October 1947.

Key words: Western Ukraine, operation «West», deportation, Soviet security services.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК: 323.285:(=411.16).(477)

*Сергій БУРЛАКА**

Голокост у м. Біла Церква (за документами ГДА СБ України)

Досліджується процес знищення єврейського населення у м. Біла Церква, установлено етапи тотального винищення євреїв, участь нацистських формувань та української допоміжної поліції, показано реакцію місцевих жителів на Голокост.

Ключові слова: Голокост, нацизм, єврейське населення, Біла Церква.

Проблема Голокосту єврейського народу продовжує залишатися актуальною як для істориків-дослідників, так і широкої громадськості. Історіографія радянської доби ніби розчиняла цю тему в характеристиці нацистського окупаційного режиму

* *Бурлака Сергій Іванович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національно аграрного університету.

та знищенні «мирних радянських громадян». Лише з початком горбачовської «перебудови» у СРСР розширилися межі та глибина вивчення питання. В умовах розбудови суверенної української держави ці дослідження набули системного наукового характеру, зокрема щодо причин та етапів Голокосту, функцій нацистських органів влади, встановлення виконавців, реакції місцевого населення на знищення євреїв¹.

Зросла роль досліджень Голокосту на регіональному рівні². Зокрема, заслуговують на увагу праці білоцерківського краєзнавця О. Ярмоли³. Результати комплексного дослідження за-

¹ Див.: Подольський А. Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. – К.: Сфера, 2005. – С. 32–34; Його ж. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С. 26–38; *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, Mass., 2004. – 463 p.

² Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України – Л., 1998; Винокурова Ф. Особенности геноцида евреев на территории Транснистрии // Холокост и современность. – 2003–2004. – № 4–6; Гон М. З кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на Волині в 1926–1939 рр. – Рівне, 2005; *Tyaglyu M.* Were Chingene Victims of the Holocaust? The Nazi Policy in the Crimea Towards Roma and Jews: Comparative Analysis // Holocaust and Genocide Studies. – 2008. – Fall; Царинник М. Золочів мовчить // Критика. – 2005. – № 8; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла – К., 1998; Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни – К., 1997; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. – К.: Ин-т иудаики, 2002; Тяглый М. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справочник. – Симферополь, 2005; Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999.

³ Ярмола О. Білоцерківська поліція (1941–1943 рр.) // VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, 18 жовтня 2011 р. – Біла Церква, 2008. – С. 11–18; Його ж. Повідомлення військових священників про розстріл дітей в Білій Церкві у серпні 1941 р. // XI Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, 24 квітня 2012 р. – Біла Церква. – 2012. – С. 27–32.

гибелі єврейського населення Київщини оприлюднив О. Гончаренко⁴.

Зняття грифа секретності зі справ, що містяться в архівосховищах України, зокрема в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, надало дослідникам можливість для аналізу форм та методів Голокосту в контексті регіональної політики нацистів, персоніфікації відповідальності за вчинені злочини, визначення ролі та функції колабораціоністів, допомоги євреям із боку місцевого населення тощо.

Якщо у західноукраїнських областях фізичне винищення євреїв було відтерміноване, то у Центральній Україні воно було здійснене майже одразу після окупації. Типовим прикладом реалізації людиноненавистницької нацистської політики стала діяльність окупаційних органів у Білій Церкві, куди частини вермахту ввійшли вже 16 липня 1941 р. 5 серпня на вулицях міста було розклеєно наказ № 4 управління бургомистра:

«Пропонується всім євреям зрістом (так у тексті. – С. Б.) від 12 років, чоловікам та жінкам, які проживають в м. Б[ілій] Церкві та околицях Заріччя, Роток, Олександрія з'явитись 6/VIII ц.р. о 8 ранку в управління бургомистра для реєстрації. Ухилення від реєстрації буде каратись за законом воєнного часу. Бургомістр»⁵.

Швидше за все, текст наказу було перекладено з німецької або його написав етнічний німець. На це вказує використаний для позначення віку термін «зріст». Та, власне, бургомістрат, який було утворено за три дні до виходу цього наказу, не мав права приймати подібні рішення самостійно. Це була сфера компетенції польової жандармерії.

Начальник білоцерківської поліції в період з листопада 1941 по березень 1943 рр. М. Томасевич так змальовував ці події:

⁴ Гончаренко О.М. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви: Факти та наукові інтерпретації // Юр'ївський літопис. – 2006. – № 5. – С. 32–44; Його ж. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005. – 20 с.

⁵ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 1, арк. 63.

«Зареєстровані розділились на групи на чолі зі старостами, які відповідали своїм життям за наявний склад і лояльну поведінку окремих осіб. Зареєстровані повинні були носити на рукавах розпізнавальні знаки у вигляді зірок (гексаграма Давида. – С. Б.) і виходити щоденно на лісозаготівельні та інші роботи, не отримуючи за це ніяких харчів. Групи євреїв, направлених на роботу, загалом нараховували близько 300 осіб»⁶.

Позбавлення євреїв із перших днів окупації будь-яких громадянських прав, котрими в обмеженому обсязі продовжували користуватися інші категорії населення, шокувала більшість людей та породила сум'яття в головах чиновників щойно сформованої місцевої влади. Запопадливий завідувач Узинського районного відділу громадських справ двічі звертався до відділу громадських справ у Білій Церкві з питання, чи можна реєструвати міжнаціональні шлюби⁷.

Реєстрацію євреїв Білої Церкви здійснював секретар поліції Д. Колоніус. Основним завданням цього посадовця була обробка матеріалів та складання списків для ліквідації представників місцевого партійно-радянського активу та євреїв. Начальник поліції М. Томасевич характеризував його як «жорстокого садиста», «противника радянської влади», адже в минулому Д. Колоніус був репресований, відбував покарання⁸.

Убивства мали місце вже з початку окупації. Так, О. Гончаренко цитує документ про розстріл чотирьох євреїв у дворі будинку № 4 по вул. Торговій. За наказом німців їх стратив місцевий поліцейський. Він же, будучи напідпитку, розповів знайомому про власну участь у розстрілі «комуністів і євреїв» у лісі за передмістям Заріччя. Люди були доставлені сюди вантажівкою. Отримавши автомат, поліцейський розстріляв три групи євреїв. У паузах між розстрілами він уживав спиртне. Після цього жертви «кожної ночі снилися йому»⁹.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 132.

⁷ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 555, арк. 20.

⁸ Там само, арк. 110.

⁹ Гончаренко О.М. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви... – С. 35.

Ще до середини серпня 1941 р. було розстріляно групу з 20–30 євреїв у складських приміщеннях Білоцерківського райунівермагу (БРУМ). Розстрілювали німці, але, за свідченнями М. Томасевича, участь в акції брали троє поліцейських на чолі з тодішнім начальником поліції Єльшиним. Присутнім був комендант поліції, походженням із німців-колоністів, який, за чутками, довго жив у Німеччині, був членом німецької компартії, але, незважаючи на це, користувався необмеженою довірою в командування польової жандармерії. Підготовка та самі розстріли ніколи не обходилися без його участі¹⁰. Саме у цієї людини були ключі від приміщення, де утримувалися ув'язнені. Один із поліцейських, який брав участь у розстрілі цієї групи євреїв, розповідав, що коли він готувався до «акції», одна з приречених жінок звернулася до нього українською:

«Що ви робите, чи є у вас серце? Ну, пам'ятайте, що ви нами розчиняєте, але ми вами замісимо»¹¹.

Масові розстріли відбулися 19–20 та 22 серпня 1941 р. з прибуттям до Білої Церкви представників айнзатцгрупи «С». Ці підрозділи було створено поліцією безпеки та СД ще до війни з Радянським Союзом. Кожна група складалася з чотирьох–шести зондеркоманд. Порівняно нечисленні формування фахових убивць спромоглися за перші шість місяців війни знищити майже 500 тис. осіб, насамперед євреїв, а також українців, росіян, білорусів, ромів та ін. Із чотирьох айнзатцгруп, що мали гарантувати «політичну безпеку» на території воєнних дій та в тилу, дві («С» і «D») діяли на території України¹².

Страти відбувалися майже в кожному українському місті. Відомо не менше 250 місць масових розстрілів. У Білій Церкві це був так званий Сьомий майданчик. До війни тут розквартирувалася військова частина. Приречених змушували зняти одяг, ставили на краю виритої ями і холоднокрівно розстрі-

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 132.

¹¹ Там само, арк. 133.

¹² Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 360.

лювали. І так поступово яма наповнювалася людськими тілами. Ще одним місцем масових страт став Третій майданчик.

Про інше місце розстрілів розповів затриманий у листопаді 1944 р. поліцейський Є. Шевченко. Він свідчив, що наприкінці серпня 1941 р. біля управління бургомистра під виглядом залучення до прибирання вулиць міста зібрали понад 700 євреїв, серед яких були жінки, діти, люди похилого віку. Їх оточили двадцятьоро поліцейських і повели на Третій майданчик. Місце розстрілу розташовувалося за міським базаром¹³.

Страті підлягали всі євреї незалежно від віку. У 1988 р. у США побачила світ книга трьох німців – журналіста Ернста Клеє, юриста Віллі Дрессена та історика Фолкера Райсса «Старі добрі часи: Голокост очима учасників та очевидців» («The Good Old Days: The Holocaust as Seen by its Perpetrators and Bystanders»). Назву обрали не випадково – так лірично охрестив свій особистий фотоальбом комендант Треблінки Курт Франц.

О. Ярмола переклав спогади німецького офіцера про розстріли в Білій Церкві в перші місяці окупації, уміщені на сторінках цього видання¹⁴. Імовірно, ці страти відбувалися на Третньому майданчику. Офіцер описував події середини – кінця серпня 1941 р. Його підрозділ розміщувався в будівлі сільськогосподарського інституту (в тексті: «інститут генетики». – С. Б.). Третій майданчик був неподалік. Ідеться про територію, огорожену муром із високими ґратчастими воротами на вході. Саме так зовні й виглядав Третій майданчик. Згадуваний вище поліцейський Є. Шевченко свідчив, що тут у цей період відбувся масовий розстріл.

Німецький офіцер так описав процедуру страти:

«Я бачив, що перед глибокою ямою приблизно 9 дівчат або жінок стояли на колінах. Вони були обличчям до ями. Інші 9 дівчат чекали перед будинком. Мене особливо вразили спокій і дисципліна цих людей. Позаду дівчат, які стояли навколішки

перед ямою, знаходилось відповідно по два солдати на кожну людину. Це були есесівці.

За наказом старшого вони стріляли з карабінів у голови. Люди падали вперед в яму. Вони іноді переверталися. Часом було видно як відлітає верх черепа. Карателі були оббризані кров'ю. Вони стріляли з відстані близько 5 метрів. Це була жахлива картина. Я пригадую, що старший есесівець стріляв в яму з автомата, причому він підходив до її краю...

Пізніше, коли після страти відчинили залізні ворота, я підійшов до ями. Перед могилою були місця, в яких збиралася кров. Я не спускався в могилу. Могила була близько 7–8 метрів у довжину, близько $2\frac{1}{4}$ у ширину, за моєю оцінкою, початково вона була глибиною 4 метри. Вона була, коли я її того дня оглядав, ще на $2\frac{1}{2}$ метри від краю ями незаповнена. В цій могилі трупи лежали шарами. Мертві тіла були покриті землею.

Коли я стояв біля ями, есесівець з 3 зірками й однією балкою (відзнаки на петлицях. – С. Б.) ще ходив навколо ями і пострілами добивав поранених. У цей перший вечір я побачив, як описаним мною способом було розстріляно близько 162 осіб. Щоразу розстрілювали 9 осіб. В цей час наступні 9 осіб мусили чекати, коли їх приведуть. Люди, які повинні були бути розстріляні, рухалися як процесія до цієї могили. Вони йшли тихо і спокійно назустріч смерті. За весь час страти, я бачив лише двох жінок, що плакали...

Страти відбувалися щоразу вечорами близько 18 годин. Я був десь 6 тижнів у Білій Церкві і особисто бачив 6 страт, про подальші я чув, коли мої товариші поверталися додому й казали: «Вже знову стріляють». Під час цих 6 страт, які я бачив, могло цілому бути розстріляно близько 800–900 осіб. Це завжди була картина, яку я змалював. При цьому жертв завжди збиралося більше, ніж тих, хто розстрілював. Я ще сьогодні згадую повну картину цього. Це було якось завжди по-особливому, коли жертви перекидалися й падали в яму. Жертви звалювалися нерівномірно, а іноді хиталися, іноді падали в яму без усякого порядку. Я сам тримав у руці шматок шкіри з голови з волоссям із сивиною, що лежала недалеко від могили. Це було першого вечора, коли я був біля ями. Спочатку були розстріляні жінки. Наскільки я можу пригадати, я бачив 2 дітей»¹⁵.

¹³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 186.

¹⁴ Див.: Спогади німецького офіцера про розстріли в Білій Церкві у перші місяці окупації // IX Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, 22 грудня 2011 р. – Біла Церква, 2011. – С. 28–31.

¹⁵ Спогади німецького офіцера про розстріли в Білій Церкві ... – С. 29–30.

У згаданому джерелі описано ще один моторошний епізод розстрілу малолітніх єврейських дітей у Білій Церкві 20 серпня 1941 р. Про це йдеться в повідомленнях кількох євангелічних та католицьких військових священиків, адресованих командуванню 295-ї піхотної дивізії, підрозділи котрої квартирували в Білій Церкві. Німецькі солдати звернули увагу священиків на те, що в одному з будинків знаходяться близько дев'яноста дітей у віці від кількох місяців до 7 років. Їхні батьки були розстріляні напередодні. Діти перебували в нестерпних умовах. Вони

«лежали або сиділи на підлозі, покритій нечистотами. Мухи сиділи на ногах та нижніх частинах животів напіводягнених дітей. Деякі старші діти (2-, 3-, 4-х років) дряпали вапняний побіл на стінах та їли його. Двоє чоловіків, із вигляду євреї, намагались почистити кімнату. Повітря було наповнене бридким смородом, маленькі діти, особливо ті, яким було декілька місяців, постійно плакали й стогнали»¹⁶.

У сусідній кімнаті було ще декілька жінок. Одна з них тримала на руках немовля. Відносно них, – ішлося у повідомленні, – ще мало бути встановлено, чи належали вони до євреїв. Будинок охороняв український юнак віком 16–17 років, «озброєний» палицею (в іншому документі йшлося про рушницю).

Солдати повідомили священикам, що безперервний дитячий плач лунав з обіду вчорашнього дня. Того ж дня звідси вже було відправлено три вантажівки з дітьми. Їх супроводжував співробітник СД. Водій вантажівки розповів, що це були діти вже розстріляних євреїв, а також дорослі євреї, які мали бути транспортовані на розстріл. Побачене, судячи з документів, шокувало навіть звиклих до крові фронтовиків. Один із солдатів згадував, що в нього самого вдома діти.

Результати інспекції священики повідомили ортскомендантові, але питання перебувало в компетенції фельдкомендатури. Не заставши фельдкоменданта, священики письмово повідомили про ситуацію начальникові гарнізону – командирові 295-ї піхотної дивізії. Із заявою спільно з представниками СД

¹⁶ Ярмола О.В. Повідомлення військових священиків про розстріли дітей в Білій Церкві у серпні 1941 р. – С. 28.

розбирався начальник штабу дивізії підполковник Гроскурт. Він навіть надіслав запит командуванню армії. Фельдмаршал фон Райхенау підтвердив необхідність розстрілу дітей, заявивши:

«Фактично я вирішив, що акція, яка розпочалася, має бути доведена до кінця належним чином».

Крім повідомлень священиків, у книзі вміщено протокол допиту оберштурмфюрера СС А. Гефнера. Його зміст не може залишити байдужим:

«Блобель наказав мені розстріляти дітей, – свідчив А. Гефнер. – Я спитав: “Хто саме буде розстрілювати?”. Він відповів: “Ваффен-СС”. Я запротестував: “Це зовсім молоді люди. Як ми зможемо пояснити їм, за що вони розстрілюють маленьких дітей?”. На це він мені відповів: “Тоді беріть своїх людей”. Я знову заперечив: “Як же вони це зроблять, коли в них самих є маленькі діти”. Ця суперечка тривала близько 10 хвилин. Я запропонував, щоб дітей розстріляла українська поліція, підпорядкована фельдкомендантові. Жодна зі сторін на це не заперечила. [...]

Солдати вермахту встигли заздалегідь вирити яму. Дітей привезли на гусеничному тягачі [...]. Українці стояли навколо, вони тремтіли. Дітей зняли з тягача. Їх ставили над ямою і розстрілювали, так що вони падали прямо в яму. Піднявся неймовірний крик. Цю картину я не забуду ніколи в житті. Мені тяжко про це говорити. Особливо врізалася в пам'ять маленька білява дівчинка, яка схопила мене за руку. Її теж розстріляли. Яма була недалеко від гаю. Розстріл відбувався о пів на четверту – о четвертій пополудні наступного дня після переговорів із фельдкомендантом. У деяких дітей стріляли по 4–5 разів, доки ті не вмирали»¹⁷.

Цей епізод міститься в багатьох джерелах з історії Голокосту. Умисно чи ні, але вбивць названо узагальнююче – «українці». Це створило ілюзію, що українці у своїй масі були не просто антисемітами, але й безпосередньо причетними до масового винищення єврейського народу. Коментарі на сайтах, де розміщено ці документи, зайвий раз підтверджують цю завідомо неправдиву тезу.

¹⁷ [Електронний ресурс]: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/documents/belaya_tzerkov_200841.asp

Аргумент А. Гефнера про те, що кати з айнзатцгрупи не можуть стріляти в маленьких дітей не відповідає дійсності. Адже в бесіді зі священниками водій вантажівки розповів, що діти вивозилися на трьох автомобілях на розстріл за день до цього. У попередньому фрагменті цитованої книги німецький офіцер згадував, що на власні очі бачив розстріл дітей.

Власне, священники порушили питання про дітей, адже вони допускали якесь свавілля з боку української міліції (так на початку окупації часто іменували українську допоміжну поліцію. – С. Б.). З'ясувавши, що діти утримуються за рішенням нацистських органів, що допустили збій, вони прагнули надати цьому процесу організаційно затверджених форм. Жодного протесту щодо страт малечі з їхнього боку заявлено не було.

Зауважимо, що начальник поліції М. Томасевич детально описав випадки розстрілів євреїв, до яких були причетні його підлеглі. Він же зазначав, що масові розстріли здійснювали німці, а саме спеціалізовані на масових вбивствах члени зондеркоманд. Лише за прямим наказом німецьких командирів поліцейські могли брати участь у розстрілах. Про страту дітей за участі поліції він не згадував. Зауважимо, що такий факт не міг залишитися невідомим.

Співробітники радянських органів державної безпеки згодом детально з'ясовували участь колабораціоністів у встановленні нацистського «нового порядку». До вищої міри покарання засуджувалися особи, які доносили на євреїв та партійно-радянський актив.

Варто звернути увагу й на те, що термін «українська поліція» має здебільшого територіальне значення, ніж національне. Адже до її складу входили не лише українці, але й представники інших національностей, у тому числі фольксдойче, які користувалися найбільшою довірою німців.

Допускаємо, що під час допиту А. Гефнер свідомо намагався відвернути відповідальність за знищення дітей від себе та своїх поплічників. Зокрема, згадуваний у тексті штандартенфюрер СС, начальник зондеркоманди 4-а Пауль Блобель, який також керував знищенням євреїв у Бабиному Яру в Києві та Дрогобицькому Яру під Харковом, після війни був засуджений у

ФРН до смертної кари через повішання (вирок виконали в 1951 р.). Сам А. Гефнер на процесі в Дармштадті, котрий тривав протягом 1967–1968 рр., був засуджений до 9 років тюремного ув'язнення. Помер він у 1999 р.¹⁸

Місцем розстрілу в Білій Церкві було також подвір'я тюрми. У місті було дві в'язниці: одна – по вул. Підвальної, інша – по Піонерській. У 1941 р. функціонувала лише перша. Тут СД чи жандармерія розстрілювали поодиноці – як євреїв, так і інших в'язнів¹⁹.

Про один із таких епізодів свідчив М. Томасевич. Під час допитів він розповів, що взимку 1942 р. арештовані готували втечу. Про це стало відомо через зрадника, який сподівався таким чином заслужити собі звільнення. Після короткого розслідування трьох осіб було розстріляно на подвір'ї тюрми²⁰. М. Томасевич також розповів, що страти проводилися гестапівцями або жандармами залежно від того, за ким значилася жертва. Проте траплялося, що розстріл здійснював слідчий із політичних справ Б. Сухаревський. Він сам стверджував, що вбив на подвір'ї тюрми двох євреїв²¹.

Зазвичай допит заарештованих євреїв проводив секретар поліції Д. Колоніус. М. Томасевич згадував:

«Допит супроводжувався садистським знущанням над арештованим. Колоніус терпіти не міг євреїв. Він виходив із себе, його по-звірячому вирячені на лоба очі вилізли з орбіт ще більше, він кричав і, якщо арештований робив найменшу спробу заперечувати, Колоніус бив його по обличчю гумовою трубкою. Закінчивши «допит», він, як правило, увечері, іноді дуже пізно, у супроводі поліцейського відводив свою жертву до приміщення, що розміщувалося на розі Рокитнянської і Торгової вулиць, звідки ніхто із заарештованих не повертався»²².

¹⁸ Круглов А. Трагедія Баб'яго Яра в німецьких документах. – Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2011. – С. 138.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 134.

²⁰ Там само, арк. 133 зв.

²¹ Там само, арк. 134.

²² Там само, арк. 134–134 зв.

Іншим разом М. Томасевич став свідком допиту одного арештованого єврея. Д. Колоніус витягнув у нього із кишені записника, де був перелік населених пунктів, і запропонував йому написати, що там знаходяться комуністичні осередки. Після цього він, задоволено посміхаючись, показував блокнот і говорив:

«Ось вам шпигун. Він відвідав цілий ряд сіл і мав тісний зв'язок з партійними організаціями».

Насправді ж, як з'ясувалося, цей чоловік був військовополоненим, який із Лівобережжя пробирався до себе додому в Рокитнянський район на Київщині. Перелік населених пунктів у блокноті – це його маршрут, а приписку про те, що тут знаходяться комуністичні осередки, він зробив на вимогу Д. Колоніуса, який начебто хотів звірити почерк²³.

Із перших днів окупації за «порядок» у місті відповідала польова жандармерія, якій підпорядковувалася поліція. З просуванням вермахту далі на схід, у грудні 1941 р. польова жандармерія вибула з Білої Церкви. На зміну їй прийшла фельдкомендатура. Саме в її стінах вирішувалися долі арештованих. Там проводилися допити, вівся облік, приймалися рішення про розстріл²⁴.

Міста першими пізнали, що таке расова політика гітлерівців. 29–30 вересня в Києві було страчено понад 34 тис. євреїв. Якась кількість уцілілих спробувала заховатися в родичів, знайомих по містечках та селах. Їх вилловлювали на дорогах, заарештовували, а далі цих людей чекало одне... Дехто на цьому ще й наживався. Ходили чутки, що начальник узинської поліції затримував євреїв на дорогах, але за золоту монету в 5 руб. звільняв арештованого, щоб наступного дня знову його арештувати й отримати новий викуп²⁵.

В архівах збереглися списки євреїв – в'язнів міської тюрми – станом на 23 грудня 1941 р. Із 42 осіб – 12 чоловіків, серед яких

²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 135.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 135 зв.

найстаршому було 75 років, а наймолодшому – 19; 26 жінок, найстаршій з яких був 51 рік, наймолодшій – 10. Коли кількість ув'язнених євреїв досягала 20 осіб, з'являлися німці з фельдкомендатури й на автомашині відвозили арештантів до Сьомого майданчику – на розстріл. Такі періодичні страти траплялися в останні місяці 1941 та у січні – лютому 1942 рр.²⁶

Допоміжна поліція брала активну участь у виявленні євреїв. Від початку вона розміщувалася у приміщенні бургомістрату, на нижньому поверсі, в одній великій кімнаті. У цій же будівлі працювала німецька польова жандармерія.

У Державному архіві Київської області зберігся звіт про діяльність поліції від 16 грудня 1941 р. за підписом Д. Колоніуса. У документі йшлося про виявлених у місті трьох єврейок і трьох дітей. Поліцейський чиновник стверджував, що окремі євреї «маскувалися під українців». Зокрема, дружина комуніста, колишнього завідувача торговим відділом Яблонського.

«У свій час, – доповідав Д. Колоніус, – вона була направлена до доктора Гільда, але він знайшов, що доказів того, що Яблонська українка, не досить»²⁷.

Інформацію про вцілілих євреїв збирали через завербованих таємних агентів та населення. У матеріалах справи М. Томасевича є свідчення агента І. Шутенка, який видав поліції трьох жінок-єврейок. Після арешту вони були страчені²⁸. Зазначимо, що самого І. Шутенка після арешту в 1944 р. засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Покарання було замінене на 20-річне ув'язнення у ВТТ з 5-річним позбавленням політичних прав²⁹.

Серед місцевого населення також знаходилися особи, які, бажаючи проявити свою лояльність до окупаційної влади, допомагали у виявленні євреїв. Так, за словами М. Томасевича, навесні 1942 р. до нього прийшов власник вокзального ресто-

²⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 135 зв.

²⁷ Держархів Київської обл., ф. 2331, оп. 1, спр. 22-а, арк. 6.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 185.

²⁹ Там само, т. 3, арк. 248–248 зв.

рану. У своїй заяві він зазначив, що комірницею в його закладі працює єврейка Відман, та застеріг поліцію щодо небезпеки перебування її на цій роботі, оскільки на залізничній станції скупчуються військові ешелони, за якими, мовляв, можна вести спостереження й у потрібний момент сигналізувати «жидо-більшовицькій розвідці»³⁰.

Наприкінці лютого 1942 р. в місті почав дислокуватися відділок жандармерії, очолюваний лейтенантом Фішером. Замість очікуваного посилення переслідування єврейського населення, їм було дозволено жити в районі міського базару. Для цього було відведено декілька будинків³¹.

Поліція, за наказом жандармерії, запровадила облік усіх євреїв, котрі мешкали в місті. Так тривало до кінця березня 1942 р., коли жандармерія наказала місцевій поліції негайно заарештувати всіх євреїв. Тоді було ув'язнено понад 100 осіб.

До обох білоцерківських в'язниць почали звозити євреїв і з інших районів. Відтак тюремні приміщення переповнилися. Невдовзі кількість в'язнів подвоїлася за рахунок українців, які мали родинні зв'язки з євреями аж до третього покоління. У керівництва поліції, як згадував М. Томасевич, виникли сумніви щодо необхідності арешту українців. Проте начальник жандармерії Фішер, особисто перевіrivши списки, заявив, що українці, які мають кровний зв'язок з євреями, згідно з циркулярами та расовою політикою Німеччини, підлягають фізичному знищенню. На другий чи третій день після цього заарештовані у супроводі поліцейських та жандармів були доставлені на Сьомий майданчик. Очевидець подій згадував, що машини загрузили у весняній багнюці, тож людей вивантажили й пішки погнали до місця розстрілу. Там один із німців наказав жертвам лягти долілиць на яруси трупів, а потім, походжаючи по краю виритого котловану, стріляв у них згори. Кількість страчених тоді становила близько 500 осіб. Рили могили-котловани й закопували розстріляних військовополонених з білоцерківських таборів³².

³⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 40.

³¹ Там само, арк. 135 зв.

³² Там само, арк. 136 зв. – 137.

Тієї ж весни 1942 р. до Білої Церкви звезли євреїв з усього округу, яким вдалося вижити до цього часу. Серед 200 осіб були жінки, діти, літні люди. Уже за добу до розстрілу їм було наказано повністю роздягнутися, їх вивезли за місто на Сьомий майданчик і вбили³³. Ці свідчення М. Томасевича підтвердив на допиті затриманий у 1944 р. поліцейський П. Зюлковський³⁴.

Слід зазначити, що в Білій Церкві загинула певна кількість євреїв-військовополонених із двох таборів, розташованих на П'ятому та Сьомому майданчиках. Жінка-очевидець, яку німецький лікар ідентифікував як єврейку, залишила спогади про перебування в таборі:

«Особливо важко приходилось євреям. Їх запрягали у тачки і підганяли імпровізованих коней, б'ючи по чому попаде нагами, палицями та зброєю. Такої роботи багато хто не витримав та гинув на місці. Інших же 250 чоловік 7 листопада вивели з підвалу і розстріляли на території табору»³⁵.

Майно страчених збирали й обліковували. У розпорядженні ортскоменданта від 16 жовтня 1941 р. вказувалося (мовою оригіналу – С. Б.):

«Бургомістрам належить зібрати серед жидівського майна одяли, чоловічий одяг усіх видів, білизну, взуття, заступи, лопати, топори, опценьки, пили та ручне приладдя, що ним можна ці речі виробити, та передати до міської комендатури міста Білої Церкви»³⁶.

Газета «Дзвін волі» 15 жовтня 1941 р. опублікувала оголошення ортскоменданта про те, що все майно євреїв є реквізованим владою й ніхто не має права брати його самовільно:

«Тому, хто будь-що взяв, пропонується у термін до 13 листопада повернути все до комендатури бургомистра. Невиконання цього буде каратися як злочинство та грабування»³⁷.

³³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 108 зв. – 109.

³⁴ Там само, арк. 162.

³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, спр. 258, арк. 38–40.

³⁶ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 2, арк. 62.

³⁷ Від ортскомендатури // Дзвін волі. – 1941. – № 6. – 15 жовтня.

Конфісковані речі зберігалися в коморі будинку бургомістра. Спочатку вона була в підпорядкуванні польової жандармерії, після від'їзду котрої перейшла у відання управління бургомістра. Речі були обліковані й видавалися німцям та фольксдойчам за розпорядженням бургомістра³⁸.

Здавалося, що гітлерівці прагнули стерти навіть пам'яті про перебування євреїв на українській землі. На початку березня 1943 р. окупаційна адміністрація наказала знищити єврейське кладовище:

«Плити й надгробні пам'ятники повинні бути розбиті, а камінь, як будівельний матеріал, складений штабелями»³⁹.

До роботи залучалися десятки осіб із міста та передмість Олександрії, Заріччя, Роток, дроворуби та арештанти⁴⁰. Контролював усе бургомістр Г. Майківський. Нарешті 17 квітня він доповів гебітскомісарові Штельцеру, що доручення виконане, цвинтар демонтовано, у штабелі укладено 2700 куб. м небитого й 300 куб. м – битого каменя⁴¹.

Між українськими та закордонними істориками триває суперечка з приводу того, скільки українців брало участь у переслідуваннях єврейського населення. Була це маргінальна група злочинців і пристосуванців чи антисемітизм властивий більшості українського населення? Виглядає, що жодне з цих тверджень не має цілковитої рації. Твердити, що всі українці були антисемітами так само несправедливо, як звинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади. Адже саме таку прив'язку намагалися зробити гітлерівці, постійно використовуючи термін «юдокомунізм».

Загалом гама настроїв місцевого населення була широкою: від виразного осуду нацистського терору – до солідарності або навіть безпосередньої участі в екзекуціях. На прикладі Білої Церкви ми можемо стверджувати, що останніх були одиниці.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 118.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 754, арк. 2.

⁴¹ Там само, арк. 3.

Натомість знайшлося чимало людей, які, ризикуючи життям, намагалися допомогти вижити своїм сусідам, знайомим, а то й зовсім незнайомим євреям.

За переховування расових та політичних ворогів Третього Райху українцям загрожувала показова смертна кара. Але не зважаючи на це, ризикуючи життям чимало сімей допомагали євреям. Так, під час обшуку в одному із будинків на Заріччі наприкінці літа 1942 р. поліцейський Еске виявив єврейку, котра ховалася в печі⁴². Шансів вижити в неї не було. Що ж стало з тими людьми, хто допомагав їй переховуватися, нам не відомо.

Красномовною є стаття згадуваного вже секретаря поліції Д. Колоніуса, який у газеті «Дзвін волі» стверджував, що чимало білоцерківців переховували євреїв:

«У нас на Заріччі та на Ротку є такі “женщини”, такі милосердні та жидолюбиві, що й зараз дають притулок жидам і большевикам. Виявити цих зрадників білої раси значить виконати свій обов'язок щодо спокою»⁴³.

За підтримки сусідів окремим жертвам нацистського терору вдалося врятуватися. На Стіні пошани в Яд-Вашем – Меморіальному комплексі катастрофи й героїзму єврейського народу в Єрусалимі – розміщено прізвиська 15 білоцерківців, зарахованих до числа праведників народів світу, тобто тих, хто рятував євреїв під час Голокосту. Ось історія декого з них.

Із початком нацистської окупації Одарка Шутенко з дочками Таїсією та Валентиною намагалася евакуюватися з Києва на схід. Проте дороги вглиб країни виявилися заблокованими. Вони повернулися додому – у Білу Церкву. Пізніше переїхали до села, у дім матері й вітчима Одарки – Мотрі та Івана Ромичів. Дорогою вони познайомилися з єврейкою Бертою Мосякіною з Кіровограда, яка попросила їх про тимчасовий притулок для себе та своєї п'ятирічної дочки Ади.

⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 108.

⁴³ Колоніус Д. До річниці визволення м. Білої Церкви // Дзвін волі. – 1942. – № 37 (52). – 16 липня.

Одарка запропонувала Берті податися разом із ними у с. Трушки. Іван і Мотря вирішили, що надійніше буде сховати Берту, оскільки зовнішність може видати її, а п'ятирічну Аду вони представили всім як свою осиротілу небогу. У повітці для Берти приготували схованку у сіні, де вона проводила дні, на ніч перебираючись до хати.

Берта дізналася, що чоловік Одарки – Володимир Шутенко, був комісаром партизанського загону, секретарем підпільного райкому КП(б)У, а сама Одарка – зв'язковою. Мати та вітчим Одарки знали про її діяльність. 8 серпня 1943 р. німці разом із місцевими поліцейськими заарештували Одарку й Івана. Потім вони підпалили хату. Мотря Ромнич, яка було хворою й не могла самостійно пересуватися, загинула у вогні. Дочок Одарки – Таїсії й Валентини, і дочки Берти – Ади, на той час не було вдома, вони гуляли на березі річці.

Сусід Микола Кравченко надав їм притулок у хаті своєї тітки – Софії Паценко, де й сам жив на той час. Він розповів дівчатам, що їхнє житло спалене, і був дуже вражений, коли ті повідомили йому, що в повітці ховається єврейська жінка. Микола й Софія кинулися до запертого сараю, випустили звідти Берту, узявши її до себе. Берта й Ада залишилися у Софії Паценко, яка переховувала їх аж до завершення окупації. Доля Одарки Шутенко й Івана Ромича склалася трагічно – їх було живцем поховано неподалік від Володарки.

23 жовтня 2000 р. Яд-Вашем удостоїв Одарку Шутенко, її дочку Таїсію Шутенко-Форсюк, Івана й Мотрю Ромичів, Миколу Кравченка, Софію Паценко почесних звань праведників народів світу. Ось так, ціною двох життів і постійним ризиком смерті для ще зовсім юних людей були врятовані дві єврейки – мати й дочка⁴⁴.

Наступна історія – двох білоцерківських родин: української Костюшків та єврейської Мясковських і Горобцових. Олександр Костюшко, його дружина Марія та троє їхніх дітей мали друзів – Анну Мясковську, її батьків і дітей Григорія та Міндлю Гороб-

цових. Ця єврейська сім'я допомогла Костюшкам в 1930-х рр., коли лютував голод.

Із початку окупації та переслідувань євреїв члени сім'ї Костюшків прагнули допомогти своїм друзям. Вони приносили продукти спочатку їм додому, а потім, коли Григорія відправили на примусові роботи, намагалися передавати харчі в табір. Згодом Григорієві вдалося втекти з табору, віднайти свою матір і разом із нею покинути місто.

Після блукання округою вони добралися до Василькова, переховувалися в покинутих будівлях та на кладовищах, допоки, геть знесилені, не зустріли Параску Погорілу – молоду вдову й матір трьох дітей. Вона сховала їх у себе вдома і впродовж двадцяти місяців ділила порівну свої мізерні харчі між власними дітьми та підопічними євреями. Щоб полегшити тягар, який випав на плечі Параски, Григорій іноді полишав схованку і знаходив тимчасовий підробіток у навколишніх селах.

У жовтні 1943 р. Григорій учергове вирушив на пошуки заробітку та знайшов роботу на декілька тижнів у сусідньому з Васильковом селі. Проте, коли він зібрався повернутися в дім Параски, цьому завадили запеклі бої на радянсько-німецькому фронті під Васильковом. Місто було звільнене від німців 6 листопада 1943 р. Не маючи вибору, Григорій повернувся в Білу Церкву, до сім'ї Костюшків, де несподівано для себе зустрів свого дядька, Леоніда Горобцова, який із серпня 1943 р. переховувався в підвалі будинку Костюшків.

Протягом місяця дядько з небожем залишалися в підвалі, Костюшки віддано турбувалися про них. Але неспокій за долю матері змусив Григорія вирушити на її пошуки. Проте йому не вдалося перетнути лінію фронту, і, повернувшись до Білої Церкви, він упав знесилений просто посеред вулиці. Григорія знайшов і підібрав Микола Навроцький, друг сім'ї Мясковських ще з довоєнних часів. Весь останній місяць перед звільненням міста Микола разом із дружиною переховували Григорія у себе вдома. Після війни Григорій, його матір та дядько Леонід оселилися в Києві, зберігаючи дружні відносини зі своїми рятівниками. 30 листопада 1997 р. Олександр і Марія Костюшки, їхній син Петро, Параска Погоріла, а також Микола Навроцький та його

⁴⁴ [Електронний ресурс]: www.db.yadvashem.org

дружина були нагороджені почесними званнями праведників народів світу⁴⁵.

В архівних документах зафіксовано чимало фактів про збереження українськими родинами майна єврейських сімей, котрі виїхали в евакуацію, чи переховувалися⁴⁶. Ми не знаємо, скільки насправді було врятовано євреїв безіменними героями. Одні вважали, що вони просто виконували свій громадянський обов'язок, інші, зважаючи на хвилю антисемітизму, що піднялася одразу після війни, воліли за краще про це мовчати.

Надзвичайно складним є питання встановлення кількості жертв Голокосту в Білій Церкві. Допоміжна поліція статистику розстріляних не вела. Облік виявлених євреїв Д. Колоніуса не зберігся. Документацію німецьких окупаційних органів досі не знайдено.

Не додає ясності у цьому питанні й «Акт про звірства німецько-фашистських загарбників в м. Біла Церква», складений на другий день після визволення міста, 5 січня 1944 р., комісією під головуванням старшого лейтенанта В. Котова у складі лікаря Білоцерківської поліклініки В. Горохова та жителя міста А. Євчука. Акт засвідчив, що поряд із табором військовополонених № 334 під назвою Сьомий майданчик, «гестапо встановило загорожу з колючої проволочки площею 100 x 75 м з одним входом». На цій, відкритій з усіх сторін, ділянці й проводилися масові розстріли. Мешканець міста І. Катусенко та член комісії А. Євчук (під час окупації перший працював слюсарем у таборі, другий – кочегаром. – С. Б.) розповіли, що у загорі було вбито три ями розміром 50 на 3 м і завглибшки до 2 м кожна. Жертв привозили сюди на автомобілях двічі на тиждень і по двоє заганяли до ями, на краю котрої стояв кат, який змушував приреченого лягати, стріляючи в голову. Заповнення цих ям-ровів, за твердженням свідків, розпочалося з весни 1942 р. Усього в них знаходилося 4200–4500 трупів розстріляних чоловіків, підлітків, дітей, жінок і немовлят. Але у серпні 1943 р. гітлерівці їх викопали, склади на купу, облили запалювальною

⁴⁵ [Електронний ресурс]: www.db.yadvashem.org

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 112 зв.

речовиною і спалили. Ті трупи, яких не можна було витягнути, палили просто в ямах⁴⁷.

Очевидно, що в цій братській могилі були останки й інших категорій розстріляних громадян, проте, без сумніву, переважали євреї. Зазначимо, що названа комісія склала акт лише на основі показань двох осіб. Експертиза останків не проводилася. Що лягло в основу визначення кількості жертв – особисті спостереження, чутки, – невідомо. Це місце навіть не було якось позначене, не те що увічене для нащадків. Інші місця масових розстрілів до акту не потрапили. Але ж не менше 1000 розстріляних залишилися навечно на Третьому майданчику, десятки – у Голіндерні та інших місцях. Отже, єврейське населення постраждало спочатку від нацистів, а потім від радянської влади, котра «не помітила» фактів Голокосту.

О. Гончаренко вважає, що кількість євреїв, які загинули в Білій Церкві під час окупації, становить близько 4500⁴⁸. Це – майже 50% єврейського населення міста порівняно з довоєнним періодом, що відповідає у відсотковому вимірі відповідним оцінкам по Київщині та Україні. На 1939 р., за офіційними джерелами, у Білій Церкві мешкали 9284 єврея⁴⁹.

Проте оскільки Біла Церква була центром округу (гебіта), то сюди звозили євреїв з інших районів. Окрім того, це число зростає, ураховуючи втрати їх у двох концтаборах, розташованих на території міста. Отже, кількість знищених під час окупації в Білій Церкві євреїв є більшою від зазначеної вище, і складає понад 5 тис. осіб.

Таким чином, вивчення раніше закритих матеріалів органів державної безпеки 1940–1970-х рр. щодо участі колабораціоністів у знищенні єврейського населення розкриває маловідомі обставини нацистської окупаційної політики. Натомість спога-

⁴⁷ Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: 36. док. – К., 1963. – С. 344.

⁴⁸ Гончаренко О.М. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви... – С. 37.

⁴⁹ Гончаренко О.М. Реакція української інтелігенції на Голокост: Моделі ситуативної поведінки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/24). – С. 369.

ди очевидців, їхні свідчення, документи партійних та радянських органів проливають світло на героїчну поведінку українських родин, котрі рятували своїх сусідів-євреїв від нацистської розправи.

**Сергей Бурлака. Холокост в г. Белая Церковь
(за документами ОГА СБ Украины)**

Исследуется процесс уничтожения еврейского населения г. Белая Церковь, определены этапы тотального истребления евреев, участие нацистских формирований и украинской вспомогательной полиции, показана реакция местных жителей на Холокост.

Ключевые слова: Холокост, нацизм, еврейское население, Белая Церковь.

**Sergey Burlaka. Holocaust in Bila Tserkva
(based on documents of Regional Branch Archive
of Security Service of Ukraine).**

The article is devoted to extermination of Jewish population of Bila Tserkva. The phases of total extermination of Jews were outlined. The participation of Nazi formation and Ukrainian auxiliary police as well as the reaction of local population on Holocaust was shown.

Key words: Holocaust. Nazism, Jewish population, Bila Tserkva.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

УДК: 025.171 (У. Келлер)

Сергій МАКАРЧУК*

**Доля швейцарського інженера
Ульріха Келлера
(за матеріалами архівно-кримінальної справи № 2330-с)**

У статті на матеріалах архівно-кримінальної справи Ульріха Келлера досліджуються окремі аспекти механізму політичних репресій другої половини 1930-х рр. у СРСР, функціонування органів державної безпеки у воєнні та перші повоєнні роки.

Ключові слова: Ульріх Келлер, військовий трибунал, шпигунство, НКВС, МДБ.

Вивчення архівно-кримінальних справ безпідставно репресованих громадян розкриває механізм проведення державного

* Макарчук Сергій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.